

УДК 745 / 749:217

ДУХОВНО-ОБРАЗНЕ ВИРАЖЕННЯ САКРАЛЬНОСТІ ХРАМУ

*Р.М. Гошовський¹, Т.Р. Іванчо²*¹ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»²Мукачівський державний університет

У статті розкривається семантичний контекст духовно-образного вираження сакральності християнського храму, зокрема церкви, через призму його архітектурного укладу. З'ясовуються природа, сенси і системи втілення світоглядних і релігійних концепцій в устрої та образотворенні складових церковної споруди. Повстання церкви як багатомірного «сакрального явища» особливо характерне для українського релігійного середовища. Визначається ступінь вираження сакральності у кожному духовно-змістовому секторі церкви, в архітектурному строї храму завдяки властивій йому сакральності і розумінню людьми духовного сенсу саме такої споруди, що є уявленнями про «святі» місця (об'єкти), через які кожен віруючий може знаходити єднання з Богом і очікувати спосилання на себе Господньої благодаті.

Ключові слова: церква, храм, християнство, сакральність, концепт формотворення, архітектурний уклад, стрій, семантика, засоби вираження, природа, сенс, система.

Актуальність дослідження. Трансформація сучасним суспільством власної релігійної свідомості тісно пов'язана з глибоким переосмисленням, а іноді й радикально новим сприйняттям ним багатьох аспектів свого духовного буття. Актуальним у цьому плані постає пройняття змістом і дієвістю сакрального, перспективами привнесення його у сферу й невизначену повсякденність, становлення його верховенства над бездуховністю та буденністю, які є однією з ознак сьогодення.

Такі процеси виразно розкривають зацікавлення як духовним, так і матері-

альним втіленням сакральності, засобами її образно-предметного вираження. В межах піднятої нами проблеми важливим є звернення до традицій храмобудування, втілення у формотворенні церков різноманітних «носіїв» образності сакрального.

Перші кроки у вивченні чинників і засобів вираження сакральності у зовнішньому строї християнських храмів на українських теренах, зокрема й галицьких, були зроблені на початку ХХ ст. Однак ця сфера наукових інтересів, потрапивши у тінь активних досліджень сакральної архітектури як такої загалом, стала лиш певною «етапною» складовою у розвідках храмобудування.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед дослідників і науковців першої половини ХХ ст., які зверталися до розкриття архітектурної сутності українських храмів, їх видових структур, – Д. Антонович, Х. Вовк, І. Грабар, М. Драган, В. Залозецький, Г. Лукомський, І. Свенціцький, Є. Сецінський, В. Січинський, К. Широцький, М. Шумицький, В. Щербаківський. Наукові розвідки другої половини ХХ ст., у яких піднімалися аналогічні питання, належать перу Ю. Асеева, А. Данилюка, В. Куцевича, Г. Логвина, І. Могитича, Л. Прибеги, П. Скопа, П. Юрченка та ін. З настанням третього тисячоліття наукові доробки цієї ж галузі поповнилися працями Г. Бобош, О. Болюка, В. Вечерського, В. Чепелика, Я. Тараса, та ін. До розкриття особливостей української церковної архітектури, зокрема на етнічних українських землях, долучалися й польські дослідники, зокрема такі, як: Е. Винар, Р. Біскупський, Р. Бриковський, С. Крицінський, Р. Райнфус, В. Януш. Проте жодна із праць зга-

даних вище чи будь-яких інших дослідників українського храмобудування не є системним комплексним дослідженням семантичного вираження сакральності в архітектурному строї українських церков, зокрема й галицького регіону. Відтак, можна вважати, що піднята проблема, попри усі фрагментарні розробки її різних складових, вивчена недостатньо, а тому продовжує бути актуальною.

Основний зміст статті. Релігієзнавча наука свідчить, що кожен храм містить у собі як видиму сторону, що знаходить втілення в архітектурній споруді, так і невидиму, в якій зосереджується сфера певних значень і сенсів теологічного, філософського та естетичного порядку. В. Шелюто у цьому контексті зокрема зазначає, що «храмова споруда в найбільш розвинених релігійних системах завжди обтяжена структурованим і систематизованим комплексом уявлень, що посиляють до кардинальних і менш явних проблем теології, містики, філософії. Храм вбирає в себе також багато малопомітних сенсів і значень» [7, с. 212]. Таким означенням розкривається сутність того, що з храмом тісно пов'язані як релігійні, так і загальнокультурні, етичні та естетичні прагнення віруючих.

Розвиваючи думку у контексті сказаного, робимо акцент на тому, що формотворення храму чи будь-якої іншої культової споруди є не просто важливою проблемою укладання відповідних сакральних просторів та чинення їх матеріального обмеження. З позиції архітектурного аналізу будь-якої будівлі власне простір і його обмеження й визначають її архітектурну сутність. Та для сакрального об'єкта, зокрема церкви, такого підходу замало. Тут і сам простір як внутрішнє середовище храму, і його матеріальне обмеження мають свій глибокозмістовний світоглядний уклад з його різноманітним семантичним підтекстом.

Сакральний простір – це особливе середовище, створене або ж обране людиною для спілкування з Богом, з вищим

світом. У цьому сенсі сакральний простір може мати найрізноманітніші форми. Під сакральними просторами людина здавна розуміла таке певне місце чи місцину, де був присутній дух вищих, надприродних сил. У християнському контексті йдеться власне про Дух єдиного Бога (така основоположна складова є й в інших авраамічних віровченнях – іудаїзмі та ісламі). Говорячи про дух вищих сил, маємо на увазі і дух як складову різних анімістичних вірувань та політеїстичних релігій. Наприклад, у повір'ях давніх українців, і навіть чималой кількості теперішнього християнського люду, зокрема й галичан, продовжують існувати певні «святі», табуовані місця з різними духами (у лісах, полях, над водоймами) як відгомін давніх язичницьких уявлень про світ і його природу.

Що стосується безпосереднього обмеження сакрального простору як середовища християнського храму, то тут зауважимо на наступному. Витоки архітектурної складової християнського храму тісно пов'язані не лише із символічним осмисленням людиною самої концепції християнства як віровчення. Чималу роль у цьому плані відіграли так звані «релігійно-побутові» умови, в яких давні християни здійснювали проповідництво слова Божого, та певне символіко-алегоричне бачення ними «середовища» власне самої споруди як храму. В результаті перші офіційні храми християн, які правили за місце молитви та читання слова Божого, стали втіленням синтезу таких понять, як: «дім Божий», що є прообразом Єрусалимського храму, та «дім зібрань», як прообраз синагоги.

В архітектурному контексті перші офіційні християнські храми мали подобу базилік, які, за своєю суттю, були громадськими спорудами. З часом структура базиліки, в основу якої покладалося прямокутне поземне планування з членуванням внутрішнього простору колонами або стовпами на три (іноді п'ять) поздовжні частини – нефи, послужила осно-

вою для формотворення католицьких храмів. Для православних святинь визначальною рисою стало хрестово-купольне укладання споруди. Притому зазначимо, що і базиліка, і хрещата форма, і ротонда – як різні архітектурні розробки старохристиянського будівництва Сходу і Заходу Римської імперії, – були втілені майже рівночасно [4, с. 9].

Та яку б архітектурну систему не мав той чи інший християнський храм, уся його символіко-змістова сутність усталено трактується як корабель граду Божого і керманіч на цьому кораблі – Ісус Христос. Окрім того, будівля кожної християнської святині, якою б вона не була за розмірами та стилем формотворення, – це алегоричне ототожнення «світової гори», такого собі надзвичайно особливого сакралізованого явища (і в духовному, і в матеріальному сенсі). Смысловий контекст цього ототожнення є образною демонстрацією синтезу поняття маси, як виразу буття, та ідеї вертикалі, як світової осі. Разом з тим, в архітектурній стрій кожного християнського храму закладена й певна геометрична символіка – трикутник. У ній образно виражаються потяг до вищого, що особливо притаманне людській природі, та символ взаємодії між двома світами – матеріальним, тобто Землею, і духовним – Небесами.

У розкритті сакральності структурного укладу християнських храмів важливе місце посідає з'ясування як певних сенсів, так і систем їх образотворення. Проведений у цьому плані аналіз загального архітектурного строю християнських святинь як відповідного матеріального втілення у ньому сакрального образу Всесвіту наочно демонструє, що сама природа матеріального вираження таких споруд тісно пов'язана з їх так званою «потрійною сутністю». За М. Хайдеггером [6], тут слід розрізняти три горизонти (рівні) проблеми пізнання храму – передусім саму ідею храму, потім поняття храму як актуалізацію власне ідеї храму і, на кінець, образ храму як репрезента-

цію такої ідеї. Окрім того, вчений влучно акцентує, що храм є не що інше як конструктивне відображення Всесвіту. Його духовне і опредмечене начала постають як витoki творіння, в основі яких покладений глибокий сакральний зміст, який, у свою чергу, здатен «розкриватися», «розцвітати», одухотворити, формувати особливу ауру та випромінювати благодатну енергію [6, с. 77].

Ціла канва семантичних складових християнського храмубудування, яке було привнесене на українські землі з Візантії і тут отримало свій подальший розвиток, зокрема й на галицьких теренах, яскраво виражається у тричастинному членуванні усієї структури храму, причому у трьох взаємопересічних напрямках, а саме: вертикальному, горизонтальному, із середини назовні.

Так, зокрема, концепт храму у його вертикальному вимірі, як у внутрішньому просторі, так і ззовні, розкриває образ видимого світу, який, власне, постає як унаочнений матеріальний космос. Верхня його частина – купол – символізує Небо. Проте, ця архітектурна складова будівлі храму є не просто образним втіленням небесного зводу, матеріалізацією «нечесності», переведення її у певну «твердь». Тут вона постає як «опіка Небес», «покрив Божий», «Божа влада» і «Божа благодать», що зсилається на усе земне, яке, власне, символізується нижніми, поземними частинами споруди храму.

Разом з тим, у зовнішньому вигляді храмів Східного обряду, а саме церков, закладена їх мікрокосмічна символіка – втілення будови людини: купол – голова, барабан – шия, нижче – плечі та стопи. Такий символіко-образний концепт будівлі церкви розглядаємо як ідеограму «Божої постаті», означення нею особливого сакралізованого місця і присутності в цьому місці Бога. Також вважаємо, що цією ідеограмою у споруді церкви люди прагнули «наблизити» Бога до себе, до земних просторів, означити сам храм як

особливий, а за М. Еліаде, й найбільш дієвий [2, с. 33] «портал» двостороннього зв'язку: земний світ, людина, її віра і відданість Богу, прагнення прийняти Його – з одного боку, а з іншого – Бог, підвладний Йому Всесвіт, спосилання Ним на усе земне милості і благодаті, прийняття людини у своє Царство. Важко сказати, коли і де виникла ідея такого символічного наповнення в образному ладнанні церкви, проте, як на нашу думку, вона так чи інакше пов'язана з теолого-філософськими базисами догмату Халкідонського Собору 451 р., за яким Ісус Христос визнаний Боголюдиною.

Піднімаючи в одній із праць питання про значимість верхів українських церков Я. Тарас звернув увагу на особливе вертикальне вираження їх формотворчого строю. На його думку, верхи відіграють чи не найважливішу роль для відтворення у споруді храму її сакрального статусу, який по-особливому передають багатозаломні верхи дерев'яних церков (чогось подібного в українських мурованих церквах, або ж взагалі в християнському храмубудуванні деінде, поза межами України, не існує [5, с. 273]).

З позиції архітектурного аналізу, кількість заломів у таких верхах визначає типологічну систему об'ємно-просторового рішення церков; у художньо-естетичному аспекті числові комбінації заломів збагачують візуальний образ храму. Обстеження пам'яток показують, що заломів може бути один, два, три, п'ять, сім і навіть дев'ять. У мистецтвознавчому середовищі зазвичай прийнято вважати, що це явище має архітектурне підґрунтя і його розвиток здійснювався двома шляхами, а саме: збільшенням ступінчастих перекриттів над основними об'ємами церков; членуванням у вертикальному строї чотирибічних, восьмибічних верхів зламами у різних комбінуваннях.

Проте, як на наше переконання, у генезі цих багатоступінчастих верхів, як загалом й ідеї по-поверхового членування завершень храму із загальним виведен-

ням його у пірамідальну структуру, слід вбачати і духовний контекст, можливо навіть ставлячи його у чоло усіх чинників і передумов появи і розвитку означеного явища. Цим стремлінням угору, у вигляді такого собі «стовпа» мов «виразника духовності», який візуально зменшується ввись і неначе символізує «дорогу паломництва» до Небес, будівничі церков, чи загалом віруючі, вочевидь прагнули показати велич свого бажання наблизитися до Бога та тих Господніх «просторів». У поясненні кількості таких заломів схиляємося до думки, що тут, так само як і в укладі іконостасу, де попорівнево демонструється ієрархічна система «граду Божого», відображаються бачення людьми священних строїв «ієрархічної вертикалі Небес».

Символічне й сакральне значення для верхів церков має й кількість бань (куполів). Так, зокрема, за В. Вечерським завершення храму одним куполом знаменує єдність Бога, досконалість Його творіння, акцентує на тому, що у Церкві єдиний глава – Ісус Христос; два відповідають двом сутностям Боголюдини Ісуса Христа – людській і божественній; три символізують Святу Трійцю; чотири – Чотириєвангеліє, чотири сторони світу. П'ятибанне вивершення церкви, де центральна баня височіє над бічними, знаменує Ісуса Христа і чотирьох євангелістів. Сім бань символізують сім таїнств Церкви (хрещення, миропомазання, причастя, покаяння, священство, шлюб і елеосвячення), також сім дарів Святого Духа, сім днів творіння, сім Вселенських Соборів. Дев'ять бань у верхах храмів символізують дев'ять плодів Святого Духа або таке саме число ангельських хорів. Тринадцять бань означають Ісуса Христа і дванадцять апостолів навколо. Стовпи, колони, на які зсередини спираються купольні зводи чи будь-які інші перекриття корпусів храмів, символізують апостолів, їх проповідування і діяння як зв'язковий елемент, посередництво між Ісусом Христом і Його паствою – народом [1, с. 271].

Вінцем верхотворення та сакралізації

християнського храму є хрест. Цей атрибут не просто окреслює релігійний вектор культової споруди та освідчує її сакральний статус. Він символічно знаменує перемогу Христа над дияволом і смертю. Його вертикальна трансляція починається від напрестольного хреста, наступний хрест увінчує царські ворота, хрест, який є завершенням іконостасу, врешті – надбанний хрест. У підніжжі цього хреста іноді розміщено «півмісяць». Як слушно зауважує М. Сидор, «символіка поєднання хреста і півмісяця має початки в катакомбних зображеннях Церкви як «корабля спасіння», де хрест відповідає образу щогли корабля, а люлька – «півмісяць» – бортам судна. У деяких випадках це поєднання архаїчної символіки Сонця (хрест) і Місяця (півмісяць)» [3, с. 133].

Система горизонтального розгортання церкви є уподібненою до укладу Єрусалимського храму, який передбачав зону «святеє святих», та місця для святилища і притвору. Від так у будівлях церков маємо такий же розподіл середовища: вівтарний простір, середня частина та притвор.

Вівтарний простір як місце «святеє святих», в архітектурному вираженні церкви, у поземному плануванні, має напівкруглу апсиду (складні поземні плани великого за розміром храму можуть мати й декілька апсид). Його середовище символічно відтворює образ Царства Небесного. У центрі вівтаря розташований престол, покритий двома платами. Нижній нагадує нам про плащаницю, а верхній – подібний до ризи священика. На престолі зберігаються кіот (дарохранильниця), антиминос, чаша, Євангелія та напрестольний хрест. Усі ці літургійні атрибути з Господньої милості й творять особливу духовну сакральну атмосферу. Зазначимо, що навіть після знищення церкви, місце престолу не втрачає намоленої сакральності, як правило, тут ставлять пам'ятний хрест.

Середня частина храму – нава (у багатонавній споруді – це головна нава і її

попарно симетрично розташовані уздовж осі храму бічні нави) – є символом земного світу, ототожненням факту представлення людини перед Царством Божим. Тут моляться вірні.

Притвор церкви у символічному контексті є також особливим місцем. За давніми традиціями притвор був найменш «святішою» частиною внутрішнього простору храму, тут була хрестильня з водою, тут стояли грішники та віровідступники, яким не дозволялося входити до храму вірних. У притворі відбувалися братолюбні гостини, на стіні іноді розташовували портрет фундатора чи донатора храму.

У поземному плануванні церкви такий розклад її просторів також убачаємо як ототожнення з постаттю Боголюдини: апсида з її напівсферичним символом небозводу відповідає голові; нава з її відносно розвиненим у розмірах середовищем (як горизонтально, так і вертикально) відповідає тулубу, бічні нави – то руки фігури; притвор – ноги, стопи. Звідси й пояснення звичаю місця стояння людей у храмі – той, хто щиро вірить, прагне ствердно жити за законами Божими, приймається самим Богом ближче, потрапляє у лоно Його Серця (йдеється про простір нави саме як місця для моління віруючих); ті, хто сумніваються у Божій істині, хто відверто грішить, лукавить – мають «просити прощення і милості Бога, знаходячись у Його ніг» (тобто стояти у притворі).

На завершення додамо, що з усіх різних поземних рішень церков хрещатий план з однаковими «раменами» внутрішніх просторів та розміщенням над їх середохрестям головним куполом є виразним й таким собі класичним, в геометричному сенсі, втіленням ідеї єднання Землі у її чотиристоронньому вияві та Небес у їх сферичній неосаяжності і величі.

Висновки. В архітектурному строї храму, через властиву йому сакральність і розуміння людей духовного сенсу саме такої споруди, що є уявленнями про «свя-

ті» місця (об'єкти), через які кожен віруючий може знаходити єднання з Богом і очікувати спосилання на себе Господньої благодаті. Віруючі і загалом християнський світ, прагнучи надати кожному реальному формоутворенню будівлі церкви глибоко духовний підтекст з відповідною символіко-знаковою сутністю його об'єкта вираження, сформувавши не просто «храм», а надзвичайний багатовимірний «сакральний феномен».

У духовному вимірі це «явище» є середовищем, в якому акумулюється *sacrum*. У своєму глибокому сакральному контексті цей духовний простір здатен вводити людину у стан блаженства. У процесуальному аспекті тут відбувається «священна» прилюдна дія – служіння Богу. У матеріальному сенсі увесь його формотворчий стрій, власне як архітектурний концепт церкви, від площинного земного виміру до повстання її вертикальної спрямованості, є певною кодовою формулою, яка представляє цілу низку семантичних смислів, властивих для християнського сприйняття Всесвіту.

Аналіз галицьких дерев'яних церков дає наочне підтвердження того, що у кожному об'єкті саме верхня частина, накриття та увінчання, є вершиною формотворчого розквіту усєї будівлі. На цьому рівні по-поверхово-просторового укладу храму закладений найбільший потенціал духовно-сакральної ідеї, його архітектурної вертикалі, що в цілому творить епіцентр його сакральності.

Символіко-образне значення постаті Боголюдини у структурі будівлі церкви є матеріалізацією прагнення людини наблизити Бога до себе, до земних просторів. У той же час, у розвинутому вертикальному ладнанні церков убачаємо й продукт іншого смислового задуму – наблизити саму споруду храму, а через неї і людину до Бога й Господніх небес.

Вирішальним утвердженням сакральності церкви є хрест. У його графемах – символ Божої перемоги, знаковий орієнтир духовного утвердження як кожного

християнина зокрема, так і всієї світової християнської спільноти. Хрест транслюється у вертикальному вимірі від на престольного, іконостасного до увінчання ним куполів немов генерує засадничу ідею опіки над усіма, хто знаходиться під Небесним зводом.

Література

1. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми / В. В. Вечерський. – К. : Наш час, 2008. – 271 с.
2. Гошовський Р. М. Типологія ландшафтних об'єктів українських Карпат як чинників сакралізації простору / Р. М. Гошовський // Рекреаційний потенціал Прикарпаття : історія, сучасний стан, перспективи. – Вип. 3 : Мат. міжнар. наук. конф. «Туризм і розвиток регіону», 19 – 21 жовтня 2011 р. / Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2011. – С. 104 – 112.
3. Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / М. Еліаде ; [пер. з нім., фр., англ. Г. Кьорян, В. Сахно]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2001. – 591 с.
4. Сидор М. Б. Галицька придорожня каплиця другої половини XIX – XX століть : культурологічний аспект : дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01 / Михайло Богданович Сидор. – Дрогобич, 2011. – 193 с.
5. Січинський В. Ротонди на Україні / В. Січинський. – К. : Київ – Друк, 1929. – 32 с. : іл.
6. Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат / Я. Тарас. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2007. – 639 с.
7. Хайдеггер М. Исток художественного творения / М. Хайдеггер ; [пер. с нем. А. В. Михайлова] // Работы и размышления разных лет. – М. : Гнозис, 1993. – С. 47 – 116.
8. Шелото В. М. Сакральний аспект храму в християнській естетиці / В. М. Шелото // Гілея. Науковий вісник : Зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 36. – С. 211 – 219.
9. Щербаківський Д. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці / Д. Щербаківський // Українське мистецтво. – Київ – Прага : Укр. гром. вид. фонд, 1926. – XXXIV, 62 с. : іл.
10. Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України / П. Г. Юрченко. – К. : Будівельник, 1970. – 192 с. , іл.

Goshovsky R.M., Ivancho T.R. EC-CLESIASTICAL AND ICONIC EXPRESSION OF CATHEDRAL'S SACREDNESS. *The article deals with the semantic context of ecclesiastical and iconic expression of the sacred Christian cathedral, especially a church, through the prism of its architectural structure. The nature, meaning and systems of implementing world-view and religious concepts in the structure and icon creation of the church components have been studied. The revolt of the church as a multi-dimensional «sacral phenomenon», particular for the Ukrainian and Galician religious environment has also been researched. The degree of a sacral expression in each ecclesiastical and content sector of church is determined. In the architectural design of church, through its inherent sacredness and peoples' understanding of spiritual sense of such a structure, which is the perception of «holy» places (objects) through which every believer can find communion with God and expect the Godsent grace. Believers and whole Christian world, trying to give every real church building forming deep spiritual undertones with appropriate symbolic and iconic essence of figurative expression, formed not just a «church», but an extraordinary multi-dimensional «sacred phenomenon».*

Key words: church, cathedral, Christianity, sacred, form creation concept, architectural structure, structure, semantics, means of expression, nature, meaning, system.

Гошовський Р.М., Іванчо Т.Р. ДУХОВНО-ОБРАЗНОЕ ВИРАЖЕНИЕ САКРАЛЬНОСТИ ХРАМА. *В статье раскрывается семантический контекст духовно-образного выражения сакральности христианского храма, в частности церкви, через призму его архитектурного уклада. Согласовываются природа, смыслы и системы воплощения мировоззренческих и религиозных концепций в укладе и образотворении составляющих церковного сооружения,*

следовательно, становление церкви как многомерного «сакрального явления», особенно характерного для украинской религиозной среды. Определяется степень выражения сакральности в каждом духовно-смысловом секторе церкви, в архитектурном укладе храма через свойственные ему сакральность и понимание людьми духовного смысла именно такого сооружения, что составляет представление о «святых» местах, с помощью которых каждый верующий может находить единение с Богом и ожидать снисхождения Господней благодати.

Ключевые слова: церковь, храм, христианство, сакральность, концепт формотворения, архитектурный уклад, строй, семантика, средства выражения, природа, смысл, система.